

Tózsá-Rigó Attila

VÁROSOK A SÖR ÉS A BOR „HATÁRÁN”

**Piaci pozíciók a sör- és a borfogyasztás érintkezési térségeiben,
XVI–XVII. századi városi források tükrében**

A késő középkor és a kora újkor étkezési szokásait és az élelmiszerfogyasztást nagyban meghatározta az a tényező, hogy az ivóvíz – a kanalizáció hiánya miatt – gyakran veszélyforrásként jelentkezett. Hozzájárult még ehhez a korabeli konyha fűszeres és a tartósítás miatt erősen sózott ételeinek a fogyasztása is. A járványok kitörésének elkerülése végett szükséges volt tehát egy olyan alternatívát keresni, amely minőségi és mennyiségi szempontból is – jelentős részben – kiválthatta a vízfogyasztást. Az említett mennyiségi szempont azt jelentette, hogy a mindennapi fogyasztási struktúrába közszükségleti cikként épült be az illető ital.

A vizet Európa szerte alacsony alkoholtartalmú italokkal próbálták kiváltani. A két legelterjedtebb lehetőség a bor és a sör volt, melyeknek termelése és a fogyasztói skálán elfoglalt pozícióik nagyban függtek az adott régió klimatikus és egyéb földrajzi viszonyaitól. A mediterrán térségekben, valamint Közép-Európában, illetve Nyugat-Európa arra alkalmas területein a fent vázolt fogyasztási problémát a nagy mennyiségben rendelkezésre álló borral igyekeztek áthidalni. Az európai szőlőkultúrának a teljes gazdasági rendszerhez való viszonyát illetően elkülöníthetünk mediterrán és kontinentális szőlőművelési modellt. Az előbbi esetében a kedvező éghajlati viszonyoknak köszönhetően a szőlőtermesztés kevés kivételtől eltekintve minden területen integrálódott a teljes ökoszisztémába. Ezekben a mediterrán térségekben a sör az újkorig nem jelentett számottevő konkurenciát a borfogyasztással szemben. A Mediterráneumtól északra elterülő térségekben, de főként Közép-Európában a szőlőtermesztés csak azokban a régiókban tudott jelentősebb, összefüggő művelési területet meghódítani, amelyekben a talaj-, a klimatikus és a szállítási viszonyok lehetőséget adtak monokulturális termelés kialakítására.¹ A mediterrán térség klimatikus viszonyai nem kedveztek a sörfőzésnek, illetve mivel az Alpoktól délre nagy mennyiségben és jó minőségben állt rendelkezésre bacchus itala, így a bor által dominált fogyasztói struktúrából eredően ezek a régiók nem igényeltek sörbehozatalt. Minél északabbra távolodunk viszont az Alpoktól, azt tapasztaljuk, hogy a sör egyre jelentősebb konkurenciaként jelentkezett a borral szemben, s a szőlőtermesztés északi határán túl elsődlegesen fogyasztott italként fel is váltotta a bort. Az utóbbi területeken a széles körben elterjedt sörfőzésről és a sörfogyasztásról nagy mennyiségű forrás áll a kutatás rendelkezésére.

¹ SANDGRUBER, Roman: *Wein und Weinkonsum in Österreich. Ein geschichtlicher Rückblick*. In: Ferdinand Opll (hrsg): *Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XIV. Arbeitskreis für Stadtgeschichtsforschung*, Linz, 1996. 1-30. pp. 3. p.

Azokban a régiókban viszont, ahol a mikroklimatikus viszonyok lehetővé tették monokulturális bortermelés kialakulását, a kora újkorból a sörről és annak fogyasztási szokásairól még viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre, így az ilyen jellegű adatok különösen nagy értékkel bírnak a kutatás számára. Ebből a szempontból főként a Kárpát-medencét, illetve az osztrák és a délnémet térséget, valamint a cseh-morva, a sziléziai és a déllengyel régiókat vonhatjuk vizsgálat alá. A kontinentális szőlő- és borkultúra, illetve a sörfogyasztás összehasonlítása során olyan további különbségek is kimutathatók, amelyek már nemcsak a termelési rendszert jellemezték, hanem komoly hatással voltak az emberek életmódjára, mentalitására is.

A fogyasztási struktúra alapján, a döntően bort vagy döntően sört fogyasztó nagyrégiók elhatárolása során mintegy érintkezési térségként felállíthatunk Európában egy ún. átmeneti sávot, amelyben már nem termeltek nagy mennyiségben jó minőségű bort, de az inter- vagy a transzregionális kereskedelmi hálózatnak köszönhetően még eljutottak oda a szomszédos bortermelő területek termékei, viszont már a sör is jelentős alternatívaként jelentkezett.² Ezeket más megfogalmazásban úgy is értékelhetjük, hogy itt érintkezett egymással a bor- és a sörfogyasztás, azaz mindkét ital jelen volt az ételmezési struktúrában. Értelemszerűen minél inkább eltávolodunk „virtuális utazásunk” során a monokulturális szőlőtermesztő és ezzel együtt bortermelő térségektől, annál inkább erősödnek a korszakban a sör piaci pozíciói a borral szemben. Jelen tanulmányban ilyen átmeneti régiókként fogjuk érinteni a Magyar Királyságot, a délnémet térséget, a Cseh- és a Morva Korona országait, valamint Sziléziát. A szőlő- és borkultúrának a késő középkorban megindult dinamikus fejlődése a XVI. század második felében érte el tetőpontját. A XVI. század utolsó éveiben Európa szerte általános lehűlés következett be. Ez az éghajlati változás nagyban befolyásolta az említett térségekben is a bor- és a sörfogyasztás egymáshoz viszonyított arányát. A közép-európai bortermelésre az 1580–1590-es évektől gyakran bekövetkező rossz termés és az emelkedő gabonaárak együttesen gyakoroltak negatív hatást, amely a XVII. század első felétől a szőlőtermesztésre szánt területek fokozatos visszaszorulását eredményezte. Többek között ennek a folyamatnak az eredményeként alakult át Bajorország, Sváb- és Frankföld fogyasztási struktúrája, s a következő század végére ezekben a régiókban a sör lett az elsődlegesen fogyasztott ital.

Az észak-német területeken már a XVI–XVII. században is közismerten a sör volt a legkedveltebb ital. Az átlagos becsült fogyasztási mutatók is alátámasztják azt, hogy a sör ekkoriban közszükségleti cikk volt. A teljes lakosságra (beleértve az újszülöttől az aggastyánig) vetített egy főre eső átlagos napi fogyasztás kerekén egy liter volt. A Hanza városok jelentős sörexportot is bonyolítottak. A legnagyobb sörtermelő központok (Hamburg, Bréma, Lübeck, Wismar, Rostock, Braunschweig és Danzig) a Baltikumon kívül Németalföldre és Angliába is számottevő sörmennyiséget szállítottak. A délnémet területeken jóval kevesebbet fogyasztottak, mivel ezekben a térségekben – a XVII. század derekáig – a bor és a must részben pótolta a komló levét. Csak a XVI. század végén hódított meg a sör ebben a térségben szélesebb fogyasztói rétegeket és vált ezzel együtt

2 LANDSTEINER, Erich: *Der strukturelle Wandel der frühneuzeitlichen Stadtkonomie*. In: Peter Csendes – Ferdinand Opll (hrsg): *Wien. Geschichte einer Stadt. Bd 2: Die frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert)* Hrsg von Karl Vocelka und Anita Traninger. Verlag Böhlau, Wien-Köln-Weimar, 2003. 145. p.

tömegfogyasztási cikké.³ A XVI. század utolsó éveitől jelentkező általános lehülés után, a XVII. század húszas éveitől a harmincéves háború pusztításai még nagyobb csapást jelentettek a délnémet területek szőlőtermesztésére. A szőlővel beültetett területek ugyanis minden más mezőgazdasági termelési ágánál nehezebben heverték ki az ilyen jellegű pusztításokat (általában 10–12 év kellett ahhoz, hogy egy újonnan telepített szőlőskert rentábilissá váljon). Összességében tehát a XVII. század második harmadára tehetjük azt az időszakot, amikor a délnémet térség döntően „átállt” a sörtermelésre és a sörfogyasztásra. Ehhez még hozzátehető, hogy a XVII. század második felében a Hanza sörlexportja is jelentős mértékben visszaesett, majd a XVIII. századi Európában általánosan elterjedt merkantilista gazdaságpolitika újabb csapást jelentett az észak-német sörkivitelre.⁴ Ez a folyamat témánk szempontjából azért is bír nagy jelentőséggel, mert ezen keresztül érzékelhetjük, hogy a bor- és a sörfogyasztás fent említett érintkezési sávja mozgásban volt, azaz – történeti léptékben – folyamatosan változott a bor-, vagy a sörfogyasztás által dominált fogyasztási struktúra.

A középső német területeken és a Hanza városok térségében majdnem mindegyik jelentősebb település, azaz a birodalmi városok és a magyar terminológiában a mezővárosi kategóriának megfelelő városok (*Markt*), valamint gyakran a jelentősebb falvak is saját sörfajtát állítottak elő, némelyik az inter- sőt a transzregionális kereskedelmi forgalomban is keresett árucikk volt. A közép-európai sörfogyasztás későbbi tárgyalása szempontjából – viszonyításképpen – érdemes itt megjegyezni, hogy a balti térség két jelentős városa, Danzig és Hamburg évi sörtermelése a XVI. század első felében mintegy 200.000 hektolitert tett ki.⁵ Reininghaus szerint már az 1550-es évek fordulópontot jelentettek a német sörtermelésben, mégpedig abból a szempontból, hogy a közepes- és a nagy sörtermelő központok által előállított sör mennyisége jól érzékelhető módon csökkent. A kisvárosokban és a falvakban – a nemesség által is támogatott – egyre nagyobb számban megjelenő sörfőzdék termékei visszaszorították a nagy és a közepes városokból behozott sört.⁶ Jelentős struktúraváltás ment tehát végbe a termelési szerkezeten belül. A városok határában, vagy környezetében létrehozott sörfőzdék a XVI–XVII. század fordulójától a délnémet térségben is megjelentek. A szerkezetváltás átalakította a vidék arculatát, mivel egyre nagyobb területeken kezdtek természeteni a sörfőzés alapanyagait.⁷ Mindezt természetesen a korábban említett klimatikus változások tették lehetővé. Az északnémet viszonyokhoz képest jelentős különbséget mutatott a délnémet térség, ugyanis ezekben a régiókban a sörfőzés ekkor még megmaradt a kisipari-, céhes keretek között.⁸ A német városokban a sör árusítását is szigorú minőségi kritériumok szabályozták,

3 REININGHAUS, Wilfried: *Gewerbe in der frühen Neuzeit. Enzyklopädie Deutscher Geschichte Bd 3*. Oldenbourg Verlag, München – Oldenbourg, 1996. 37-38. pp.

4 BLÄNCKENBURG, Christine von: *Die Hanse und ihr Bier. Brauwesen und Bierhandel im hansischen Verkehrsgebiet. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*. Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2001. 318–323. pp.

5 REININGHAUS, Wilfried: i. m. 38. p.

6 REININGHAUS, Wilfried: i. m. 38. p.

7 DÜLMEN, Richard van: *Kultur und Alltag in der frühen Neuzeit. Zweiter Band, Dorf und Stadt*. Verlag C. H. Beck, München, 1999. 33. p.

8 REININGHAUS, Wilfried: i. m. 38. p.

amelyek betartását, a városi tisztviselők ellenőrizték, a legtöbb esetben a vásárbíró vagy magának a serfőző céhnek a tagjai.⁹

Sörfőzés és sörfogyasztás a magyarországi városokban

A továbbiakban áttérek a Magyar Királyság északi vidékeinek, elsősorban az alsó-magyarországi városoknak a sörtermelésére. Bár a magyarországi polgárság körében a XVI. században a sörfogyasztásnak a borfogyasztással szemben még elenyésző volt a súlya, a Kárpát-medencében is tudunk olyan sörfajtáról, amely már ebben a korszakban közkedvelt itálnak számított. Így például a városa határain túlnyúló hírnévre tett szert a besztercebányai ser, amelyet március hónapról *März*nek, azaz márciusinak neveztek.¹⁰ A régi szászok ugyanis elsősorban ekkor főztek sert. A tehetősebb besztercebányai polgárok vagyona többek között bor- és sörkeresedelemből származott. Nem volt mindenki polgárjogára alapozva „automatikusan” jogosult sörfőzésre, aki rendelkezett polgárjoggal. Szigorúan szabályozták azoknak a házaknak a számát, amelyek megkapták a sörfőzés jogát. Közülük mindegyiknek hetente egy-egy főzést engedélyeztek: több alkalommal azért nem főzhetek, nehogy kárt szenvedjen a többi, ugyanebből a jövedelemből élő család.

A közeli Selmechányáról már 1478-ból ismerünk olyan adatot, mely szerint az egyik polgár egy árpanevelő házat és serfőző műhelyet adományozott kegyes célból egy kápolna papjának. A források arról is tudósítanak, hogy a körmöci multságokon bort és sört egyaránt fogyasztottak, a körmöci polgárok számára pedig fontos kiegészítő jövedelem-forrás volt a serfőzés. Az itteni serfőző műhelyekben, vagy másként *braxatoriumok*ban a *Pfennig-Bier* elnevezésű, népszerű sört készítették. Maga a sör elnevezése nagy valószínűséggel annak megfizethető árára utalt. Azok a körmöciek, akiknek engedélyezték sör árusítását, borostyáncégér alatt kínálták az árpalevet fogyasztásra. A források szerint Újbányának is volt saját kezelésű serfőző háza és két kocsmája.¹¹

Sörfogyasztás és városi sörértékesítés Pozsonyban

Bár már a XIV. század utolsó éveiből találunk adatot pozsonyi polgár által bonyolított komló-exportról, mégis a szakirodalmi megállapítások alapján arra következtethetünk, hogy az általános közép-európai tendenciával egyező módon, a késő középkori bortermelés fellendülésével a sör előállítása Pozsonyban is visszaszorult.¹² A sörfogyasztás a XV. századtól már rendszeresnek mondható, azonban ekkor még döntően külföldről

9 DÜLMEN, Richard van: i. m. 65. p.

10 A besztercebányaiaknak két fajta sörük volt. Az egyiket réginek nevezték, azért, mert fogyasztáskor már csaknem fél éves volt: decemberben főzték ugyanis és a tavaszi hónapokban itták. A másikat újnak mondták, azért, mert az erjedés után rögtön és frissiben fogyasztották.

11 A bányavárosok sörtermeléséről Tóth Péter által rendelkezésemre bocsátott kéziratból tájékoztam. A forrásokból olyan kuriózumok is kiderülnek, miszerint Szklenón gubacspört is keverték a sörhöz, amelytől viszont olyan zavaros lett az ital, hogy még a seprős serrel is vetekszik. Megemlíthető még, hogy Liptóról és Vihnyéről fennmaradt információk szerint az ottani sert friss forrásvízből készítették. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Tóth Péternek, hogy betekintést engedett számomra a forrásokról készített kivonataiba.

12 ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története. II/4. k.* Stampfel Károly, Pozsony, 1903. 122. p.

(főként Morvaországból) kellett az italt behozni.¹³ Pozsony gyakran fizetett sörrel a tanács által alkalmazott munkásoknak és zsoldosoknak. Az ital egy részét helyben állították elő, jelentős részben viszont külföldi, főleg cseh- és morvaországi importból származott.¹⁴

A magyarországi németajkú polgárság sörfogyasztására vonatkozóan a XVI. századból igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Jelen tanulmány keretében a pozsonyi számadáskönyvek felhasználható információit fogom ismertetni. Pozsony helyzete és funkciója a Mohács utáni időszakban több szempontból is összetett volt. Továbbra is funkcionált regionális centrumként, sőt átmenetileg jelentősen megnövekedett gazdasági ereje, illetve rövid időn belül országos jelentőségű közigazgatási- és politikai központi szerepre is szert tett.¹⁵ A mohácsi csatavesztés és a királyi udvarnak Budáról történt menekülése után a térségnek rendkívüli mértékben megnőtt a jelentősége. Nagy szerepet játszott ebben az Örökös Tartományok közelsége, hiszen a Habsburg fennhatóság alatti országrész csak innen kaphatott segítséget. Az ezt követő időszakban Pozsony térsége kiindulási- és utánpótlási bázisa volt a Habsburgok seregeinek. Nemcsak a katonaság, hanem Ferdinándnak az országba utazó diplomatái és tanácsosai számára is fontos állomásként funkcionált a város. Szapolyai képviselőivel 1533-ban itt kezdődtek a béketárgyalások. Pozsony tehát regionális központból néhány év leforgása alatt országos politikai centrummá vált. Általában a város volt a Ferdinánd által összehívott országgyűlések helyszíne is. Az 1535-ös diétán pedig formálisan is elismerték Pozsonynak az ország életében betöltött jelentőségének növekedését. Az ekkor meghozott törvények értelmében ugyanis Pozsony lett a Habsburg országrész közigazgatási székhelye.

A nagy horderejű változások jelentősen kihatottak a város gazdasági életére is, többek között a fogyasztási viszonyokra, s ezen keresztül természetesen az árak alakulására. A Pozsonyba helyezett hivatalnoki gárda, a közelben állomásozó katonaság és a felélénkült kereskedelmi forgalom mind ebbe az irányba fejtette ki hatását.

Jelen téma vizsgálatához a pozsonyi számadáskönyveknek az 1528–1610 közötti adatsorait vontam elemzés alá. Ez a bő nyolcvan évet felölelő időszak kiválóan alkalmas elemezhető információcsoportok felállítására. Ezekkel az adatsorokkal képet nyerünk arról, hogy egy döntően borfogyasztó városi közösség életében milyen szerepet töltött be az itt másodrangú szerepben feltűnő sör.

A sörből befolyt bevételeknek a teljes városi költségvetésen belüli elhelyezéséhez röviden át kell tekintenünk, hogy a városi tanácsnak milyen bevételi források álltak

13 BALLAI Károly: *Magyar korcsmák és fogadók a XIII–XVIII. században*. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1927. 53. p.

14 ORTVAY Tivadar: *Pozsony város története...* i. m. 121. p. Többek között ennek az import-forgalomnak is szerepe lehetett abban, hogy a pozsonyiak a XVI. század folyamán jelentős kapcsolatokat tartottak fenn morva- és cseh kereskedőkkel. Az 1538-1566 közötti pozsonyi Tiltáskönyv adatai alapján a pozsonyiak külföldi partnerei között 14%-ot tesz ki a morva- és cseh kereskedők aránya. AMB MmB VB. Bővebben: TÓZSA-RIGÓ Attila: *A pozsonyi Tiltáskönyv információs bázisa. Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére*. In: Századok CXLII. évf. (2008) 5. sz. 1135-1186. pp.

15 A város-vidék viszonylatban kialakult központiságából adódóan Pozsonyba összpontosult a kézműipar és a kereskedelem. Ugyanakkor a hasonló népességű városoknál a környező vidék a városi iparnak felvevőpiacot jelentett, a városi népesség ellátása szempontjából pedig fontos élelmiszer-beszerezési lehetőséget, illetve demográfiai szempontból utánpótlási bázist biztosított.

rendelkezésre a század első felében. A kamarai számadáskönyvek tanúsága szerint a város a vizsgált korszakban megnövekedett kiadások fedezésére jelentős mértékben növelte bevételeit. A költségek ellentételezésére a kincstártól bérelt regálék, vámok, révek, illetékek, a saját szükségletre kivetett házi adó (*domestica*), valamint a belső kezelésben, vagy árenda útján értékesített ingatlanok (pl. fürdők, bor- és sörkimérések, stb.) jövedelmei szolgáltak. További bevételként említhető még a bormérés (*educillatio*), a sör- és pálinkafőzés, a vadászati és halászati jog, a sómonopólium, a legelődíj és a faeladás, illetve a vásárvám. Az Újváros határán lévő Búza-piacon állt a városi mérőház.

Korszakunkban különleges helyzetet jelentettek az itt megtartott országgyűlések is, melyek a kiadások mellett nyilván inkább bevételt hoztak a polgároknak. Ugyanakkora Habsburg országrész fővárosában megemelkedtek az árak, ami legnagyobb részben az itt állomásozó katonaságnak, illetve a városban dolgozó hivatali és diplomáciai személyzetnek volt köszönhető.

A város bevételei hat nagy csoportra oszthatók:

1. a polgároktól beszedett adó
2. az ingatlanokból nyert bevételek
3. révpénz (hídpénz)
4. a polgárjog elnyeréséért lefizetett illeték
5. a különböző közszükségleti cikkek, főleg mezőgazdasági termékek értékesítéséből származó haszon
6. végül egyéb eseti bevételek

A város üzleti és mindennapi életében, így a sör- és a borkereskedelemben is kiemelt szerepet játszó Duna-híd forgalmából származó révpénz (*Urfargeld*) minden évben a számadáskönyvek első tételét képezte. A bevételeknek mintegy 9%-át tette ki ez a bevételtípus. A boreladásból származó városi jövedelem (*Weingeld*) ennek átlagosan a kétszeresét tette ki (17%). A bevételtípusok közül említhetők még a kamatok (2,5%), illetve a rendkívül változatos összetételt mutató egyszeri bevételek (14%). A városnak rendszeres bevétele származott még egyéb élelmiszerekből és nyersanyagokból. Ezek között négyet emeltek ki, nevezetesen a sört, a halat, a fát, és a sót.

A mezőgazdasági termények közül a bor értékesítéséből származott a legnagyobb haszna a városnak. Ez a bevétel a húszas évek végén még csak 104 font dénárt tett ki, az 1540-es évek elejére az ebből származó összeg már majdnem megnégyszereződött (közel 380 font dénár rúgott). Az első évtizedekben még 100–700 font dénár között mozgó bevételtípus jelentős növekményt mutat a teljes korszakra vetítve is. A nyolcvanas évektől drasztikusan megugrott a borpénz, 4500 font dénár fölötti összegekre, 1606 után pedig már 5600 font dénár fölé is emelkedett.

Pozsonyt a XV. század első harmadára egy Dévénytől Szentgyörgyig terjedő, mintegy 25km hosszúságú, szőlővel beültetett lankás terület ölelte körül. A szőlőtermesztés a XVI. század második felében érte el tetőpontját. A közép-európai bortermelésre a klimatikus viszonyoknak a XVI–XVII. század fordulóján bekövetkezett romlása, valamint az emelkedő gabonaárak együttesen gyakoroltak negatív hatást, amely a XVII. század derekára a szőlőtermesztésre szánt területek fokozatos visszaszorulását

eredményezte. Tovább erősítette ezt a tendenciát a sör és az égetett szesz növekvő konkurenciája.¹⁶

A számadáskönyvek azt mutatják, hogy a sör értékesítéséből a városnak befolyt összegek a XVI–XVII. században a bormérésből származó bevételekhez képest elenyészők voltak. Számszerűsítve ez azt jelenti, hogy átlagosan 20–60 font dénár között mozgott a söreladásból befolyt összeg. A sörbevétel (*Biergeld*) a legtöbb évben mindössze 5–20%-a volt a boreladásból származó *Weingeld*nek. Gyakran (leginkább az 1590–1610 közötti időszakban) azonban egyáltalán nem könyveltek el sörbevételt. Ezeket az éveket is figyelembe véve a sörpénznek a borpénzhez viszonyított aránya mindössze 4–5%-ra esik vissza.¹⁷

Az eddigi kutatásaim szerint egyetlen évet lehet kimutatni a vizsgált korszakból, amikor kiugróan magas *Biergeld* jelenik meg a pozsonyi forrásokban. Nevezetesen 1565-ben a városi kamarás kereken 600 font dénárt könyvelt el sörpénzként. A borbevételhez viszonyított arány még így sem túl magas, mivel ebben az évben a *Weingeld* is megugrott a korábban jellemző 300–750 közötti értékekhez képest. A borból származó bevétel ebben az évben 1574 font dénár volt, így a sörpénz még ebben a kivételes évben sem érte el a *Weingeld* 40%-át. Sajnos a kiugróan magas összeg ellenére az 1565-ös bejegyzések rendkívül szűkszavúak, csak annyi tudunk meg a szövegből, hogy a kamaraszolga (*Kammerknecht*) két 300-300 font dénáros tételben június 10-ig a fenti összeget könyvelte el sörpénzként.¹⁸

A sörfőzésből- és/vagy kimérésből származó bevétel *Biergeld*ként (betűhű formában *Pirgelt* kifejezéssel), azaz sörpénzként szerepel a számadásokban. A forrás szűkszavú közléséből sajnos nem világos, hogy a sörpénz pontosan milyen módon folyt be a városi kasszába. Tudjuk, hogy a *Schustergasse* egyik házában, az ún. *Zöldszobában* (*Gruenstubl*) mérték a város borait, egy 1532-es számadási feljegyzés szerint az épületrész már kocsmául és étkezőhelyül szolgált.¹⁹ A kamarai számadáskönyv nem említi, hogy a sörpénz esetleg itteni sörértékesítésből származott volna.

Az italfogyasztás a polgárok mindennapi ritmusát is befolyásolta. Itt arra gondolhatunk, hogy a város vezetése aprólékosan szabályozta a sör- és a borfogyasztás körülményeit, így azt is, hogy nap és a hét mely időszakában lehetett fogyasztani ezeket az italokat. Ezzel a polgárok időérzékelésére is hatással volt az italfogyasztás. A ferences kolostor tornyából hangzott el a hajnali harangszó, melyre a leitgeberek megkezdhették munkájukat, s itt kondult meg az esti sörharang, melyre a kiméréseket, korcsmákat be kellett zárni.²⁰

Bár, amint azt említettem, az elsősorban borfogyasztó pozsonyiak számára a sör kisebb jelentőséggel bírt és ez megmutatkozik a számadáskönyv információcsoportjaiban is, mindazonáltal a sörpénzről szóló rövid bejegyzésekben több tényező is vizsgálható.

16 LANDSTEINER, Erich: i. m. 145. p. Pozsonyban a pálinkafőzést az 1497-es bormérési statútum még büntette. TÓZSA-RIGÓ Attila: *Az 1497-es pozsonyi bormérési statútum*. In: *Agrártörténeti Szemle* XVII. évf. (2006) 1–4. sz. 201–222. pp.

17 Archív mesta Bratislavy (Pozsony), Magistrát mesta Bratislavy (AMB MmB) Kammerbücher (K) 79–197.

18 AMB MmB K 130 f. 67.

19 ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca és térnevekben*. Wigand F. K. Könyvnyomdája, Pozsony, 1905. 645. pp.

20 ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei...* i. m. 80. p.

A sörpénznek a borkimérés bevételeihez viszonyított aránya egyértelműen alátámasztja azt a korábbi megállapításunkat, miszerint a jó minőségű szőlőtermő térségekben a sör a XVI. században a bor piaci pozíciója számára még nem jelentett számottevő konkurenciát. Az 1528/29-es költségvetési évben 23 fontot és 1 schillinget jegyeztek be sörpénzként, míg 1540/41-ben még ennél is kevesebb, 14 font folyt be ily módon,²¹ amely tehát a bormérésnek ekkori, közel 400 fontos összegéhez képest valóban elenyészőnek mondható. Az első vizsgált évben a kamarás *ingenomen chamerer von hern Burgermaister gewin an siben halb khauf pir* mondattal jelölte az egyik tételt. A bejegyzés *gewin* szava utal arra, hogy az elemzett összegek nagy valószínűséggel közvetlen módon söreladásból származó pénzt jelöltek, s nem a magánszemélyek által bonyolított forgalmi adót.

A bevételek mögött álló mennyiségi tételekre az 1540/1541-es adatsor világít rá. Ebben a kamarás megjegyzi, hogy egy pint sör nyolc dénárba került (*die pint ausgeben per 8 d*). Ezt alapul véve valószínűsíthető, hogy 1540/1541-ben 420 pint sört értékesített a város. Egy pint a ma használatos mértékegységrendszerre átszámítva nagyjából 1,7–2,54 liter közötti értéknek felel meg, azaz az 1540-ben a város által értékesített mennyiséget mintegy 840–850 literre becsülhetjük. Amennyiben az 1542/1543-as adójegyzék alapján (1026 adózó)²² Pozsony lakosságát ekkoriban 5200–5300 főre becsüljük, úgy a fenti sörmennyiség igen alacsonynak mondható, még ha feltételezzük is, hogy a város saját kezelésében lévő kiméréseken kívül még számos magánkézben lévő kimérés is volt a városban, ahol sört árultak.

A sörpénzt ártörténeti szempontból is vizsgálhatjuk. Az első évből sajnos nincs adatunk a sör áráról. A számadáskönyv közli viszont az 1528-as borárakat, mégpedig arról értesülünk, hogy 10–12 font dénárba került egy pint újbor, ritkán előfordult, hogy nyolc dénárért is adták pintjét. 1540/1541-ben már csak 6–8 font dénár között mozgott egy pint bor ára, tehát – bár szűk adatbázissal dolgozhatunk – árcsökkenés mutatható ki a két vizsgált év között. Amint azt korábban említettük, a sör áráról csak 1541-ben közölnek adatot. Figyelemreméltó viszont, hogy a megadott pintonkénti nyolc dénár szerint ebben az évben a sör ára egy szinten mozgott a boréval. Továbbá a város jelentőségnövekedésének köszönhetően beindult drágulási folyamat ebben az időszakban a bor- és a sör árán még nem érzékelhető.

Összegzésként az elemzett pozsonyi számadáskönyvi adatok alapján kijelenthető, hogy a sör a XVII. század első évtizedeiig még nem jelentett számottevő konkurenciát a bor számára, viszont a fennmaradt adatokból az is megállapítható, hogy ha kis súllyal is, de egyértelműen jelen volt a polgárság fogyasztási struktúrájában, az árstruktúrában pedig a boreladás hasonló mutatóival megegyező szinten mozgott.

A mennyiség és az árak mellett a pozsonyi forrásban találunk utalást a sör fajtájára is. A második kiragadott év bejegyzésében szerepel, hogy *schweinitzer* elnevezésű sört adtak el a kamarás alkalmazottai. A forrásból sajnos semmilyen közelebbi minőségi információt nem tudunk meg erről a sörfajtáról. Egy XVIII. századi német pincemesteri útmutató szerint ha egy fuder sörhöz egy negyedrészt, illetve annál több sót keverünk, akkor jön

21 Az 1528/29-es év adataihoz: AMB MmB K 79 f. 28; az 1540/1541-es évhez AMB K 92 f. 45.

22 AMB MmB Taxa Registrum 3 d 3 (1542/1543) (TR) 3 d 3.

létre a *schweinitzer*.²³ Annyi bizonyosan megállapítható, hogy a XV–XVI. században osztrák területeken a regensburgi, iglauer (ma Csehország, Jihlava) és freistadti sör mellett a schweinitzi is nagy népszerűségnek örvendett.²⁴

Összevetés más magyar városok áraival

Regionális ártörténeti összehasonlításra is van lehetőségünk, ehhez a soproni árlistákat hívhatjuk segítségül. Sopronban 1518–1520 között tíz dénárba került egy pint sör, 1548-ban pedig nyolcra. Összevetve tehát a két város forrásaiból nyert információkat, leszűrhető, hogy a pozsonyi és a soproni árak a negyvenes években azonos szinten lehettek. Az 1560-as évektől drágulás regisztrálható a térségben. Az évtized első évében egy pint sör Sopronban már 14 dénárba került. Az elemezhető információk alapján úgy tűnik, hogy a következő száz évben ez az árszint – kis ingadozásokkal – stabilizálódott. Egy 1588-as adat szerint 12 dénárba került egy pint sör. A századforduló idején újabb drágulás következett be. A század utolsó éveiben már előfordult, hogy elérte a húsz dénárt is a sör ára, 1602-ben pedig 19,93 dénárt kellett fizetni az árpa levéért.²⁵

Végül a bor- és a sörfogyasztás arányaihoz összevetésként vizsgálhatók még a XVII. századi debreceni számadáskönyvek idevonatkozó információi is. A debreceni adatsorok abban is segítségünkre lehetnek, hogy ha töredékinformációkként is, de betekintést engednek a későbbi viszonyokba. Az 1676–1683 közötti években Debrecen városának több mint 130.000 forint haszna volt bormérésből, ehhez képest a „sörhaszon” meglepően alacsony összeget tett ki, mindössze 3794 forintra rúgott. Bár ilyen szűk metszetből veszélyes lenne messzemenő következtetéseket levonni, mindazonáltal ezek az adatok nem igazolják a bevezetőben vázolt elméleti konstrukciókat, miszerint a XVII. század folyamán a sör egyre inkább visszaszorította volna a borfogyasztást a közép-európai régiókban és a bor-, illetve a sörfogyasztás közötti kultúrtörténeti választóvonal közép-európában, konkrétan a Kárpát-medencében is egyre inkább a sör javára módosult volna.²⁶

23 Vollkommener Unterricht vor Kellermeister. Leipzig, 1776. http://books.google.hu/books?id=AW47A-AAACAAJ&pg=PA198&lpg=PA198&dq=schweinitzer+bier&source=bl&ots=w00QxqsXFA&sig=gJfkIpcfgSdKVeB21jbMuo8ELGM&hl=hu&ei=d4noS8_8ApmQsAaV5pCnBA&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=1&ved=0CBcQ6AEwAA#v=onepage&q=schweinitzer%20bier&f=false. Letöltés ideje: 2016. 05. 10. 21:00. 198. p.

24 PRIBRAM, Alfred Francis (szerk): *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Veröffentlichungen des Internationalen Wissenschaftlichen Komitees für die Geschichte der Preise und Löhne; 1 Wels*, 1938. 301. p. Brünnből már 1393-ból is van adatunk schweinitzer sörről. EVERT, Christian d': *Geschichte der Woll-, Leinen-, Baumwoll- und Seidenwaaren-, der Bier-, Branntwein, Essig- und Zuckerfabrikation und des neuesten Bergbaues in Mähren und Oesterr. Schlesien*. In Commission der Buchhandlung A. Nitsch, 1870. 461. p.

25 DÁNYI Dezső – ZIMÁNYI Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1989. 206–208. pp.

26 BALLAI Károly: i. m. 74. p.

A sör és a bor határán: Morvaország és Szilézia

Morvaország klasszikusan olyan térségként értelmezhető, amelyet említettem a bevezetőben. Bár létezett és létezik ma is morva bortermelés, mégis kijelenthető, hogy a morva bor a magyar borhoz viszonyítva messze nem volt jó minőségű. A térség viszont az északnyugat-magyarországi régió szomszédjaként éppen a magyar borexport egyik frekvenciált irányában feküdt. A Morvaországba irányuló magyar borkivitel jól vizsgálható az 1567-es nagyszombati vámnapló alapján.²⁷ Az adott évben 26 esetben vittek ki bort morvaországi irányba. Ez a teljes évi vámösszegnek mindössze 1%-a volt. Az alacsony részesedés ellenére is érdemes figyelmet fordítani erre a kereskedelmi szegmensre, mivel Alsó-Magyarország jelentősebb városainak életében központi szerepet töltött be a szőlőtermesztés és a bortermelés. Az egyes tételeknél szereplő mennyiségeket összesítve 1773–1983 akó közötti mennyiséget tett ki a teljes évi forgalom.²⁸

Témánk szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír, hogy fennmaradtak az egyik legfontosabb morva gazdasági központ, Brünn Város Levéltárában (ma Csehország: Brno) a városi kezelésben lévő pince és kimérés számadásai. Ezekben a városkönyvekben borfajtaként több helyen is előfordul az *ungrisch wein* kifejezés. A brünni adatok szerint viszont csak igen szerény mennyiséget bevételeztek, 1550-ből mindössze hat akó magyar bor szerepel, 1559-ből pedig 16 akó, ugyanebből a fajtából.²⁹ Amennyiben visszautalunk a hasonló időszakból származó nagyszombati vámnapló adataira, látható, hogy az északnyugat-magyarországi vámhelyen regisztrált borkivitelhez képest elenyésző mennyiség mutatható ki a magyar-morva határtérség legjelentősebb városában.

A források alapján jól követhető a bor behozatali útja, a bevételezésnél ugyanis Auspitzot és Seelowitzot (ma: Židlochovice) említik. Mindkét település arra az útvonalra illeszthető rá, amely Magyarország felől Gödingnél (ma: Hodonin) lépte át a határt. A Brünnben jelentősebb mennyiségű bort vásárlók között leginkább egy-két napi járóföldre fekvő városok polgárai szerepelnek: Leskau (ma: Lískovec, az újkorban egybeépült Brünn-nel, napjainkban Brünn legkülső délnyugati kerülete), Slavkov (Austerlitz), Seelowitz és Niemtschitz (ma: Němčice, Brünn-től északra mintegy 40 km-re).³⁰ Brünn regionális környezeténél nagyobb távolságból csak Neuhaus (ma Jindřichuv Hradec) mutatható ki. A magyarországi forrásokból tudjuk, hogy a neuhausiak számára Brünn csak tranzitállomás volt. Érdekesképpen megjegyezhető, hogy Brünn városa által kimért borok között leggyakrabban muskotályos bor jelenik meg.

27 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) A Magyar Kamara Archívuma, E 210 Miscellanea Tricesimalia (E 210.) fasc. 90., 102. (Nagyszombat).

28 A bizonytalansági tényező a forrásban megjelenő mennyiségek átszámolási nehézségéből ered. A fent említett határértékek közül inkább a felső értéket tartom valószínűbbnek. Röviden megemlíthető, hogy ezt a borexportot 24 személy bonyolította le. Ezen a körön belül a nagyszombatiak döntő túlsúlyáról beszélhetünk. Tózsza-RIGÓ Attila: *A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2014. 282–284. pp.

29 Archiv Města Brna (AMBrna) Taberne Rechnungen; fond I B 2/i Č 7299; évkör: 1550–1551 (1559) (TR) f. 1r. Az 1550–1551-ből fennmaradt forrás utolsó lapján a korábbiaktól eltérő kézírással szerepel még számos bejegyzés 1559-ből, ebben az évben is említenek magyar bort: 1559-ből: f. 15r.

30 AMBrna TR.

A brünni források a bor- és a sörfogyasztói térségek klasszikus érintkezési régiójáról tájékoztatnak. A forrás szerint ugyanis a város folyamatosan vásárolt sört is. Három sörfajtát biztosan azonosíthatunk. A leggyakrabban az alsó-magyarországi sörtermelés esetében már említett *schweinitzer* (a forrásban szereplő alakban: *schweintzer*) mellett az iglauri (a forrásban *Ygler*) fordul elő. A *schweinitzi* és az iglauri mellett olvashatunk még prágai sörről is a kimutatásokban. Arról nincs adat, hogy ezeket az italokat valóban Iglauból és Prágából hozták volna vagy inkább valamilyen előállítási és/vagy minőségi mutatókat takarnak a megnevezések. Mindazonáltal a *schweinitzi* esetében egyértelműen az utóbbi jelenséggel van dolgunk, így az *iglauer* és *prager* esetében is inkább sörtípust és nem valós származási helyet feltételezhetünk.³¹

A sör és a bor piaci pozícióinak összehasonlításához fontos kiemelni, hogy összességében 121 forintot költött a város a két italra. Ebből az összegből (kerekítve) 88,5 forintot fordítottak sörbeszerzésre. A morva regionális központ tehát abban a térségben feküdt, ahol még érezhető volt a magyar bor mint közeli jó minőségű borfajta „kisugárzási területe”, a morva polgárok fogyasztási struktúrájában azonban jelentősebb szerepe volt a sörnek, mint a bornak.³²

Jelen tanulmány utolsó vizsgált térsége Szilézia. A jelentős távolság ellenére a kapcsolati intenzitás szempontjából Sziléziát a dunai térséghez kapcsolódó gazdasági régióknak tekinthetjük. Szilézia legjelentősebb városa, Breslau (ma Lengyelország: Wrocław) a magyar bor kisugárzási térségének a legészakibb pontján feküdt.

A Wrocław-i Városi Levéltár anyagai között fennmaradt még Ulászlónak egy 1515-ös rendelkezése, amely többek között a bor- és a marhavásárlást szabályozta. A bevezetőben hivatkoznak a régtől vívott háborúkra, amelyek költségeihez Breslau városa jelentős összegekkel (a szöveg szerint adók mellett hitelekkel) járult hozzá, és emiatt az uralkodó adós maradt a sziléziai városnak. Kompensációként Ulászló engedélyt adott a városnak a sörfőzésre és kimérésre („ein iglicher Bürger Bier breuen und schencken mögenn”). Rendelkezett még a kimért sör áráról, az árusítás módjáról, továbbá a gabona és gyapjú áráról, valamint (vágó)marha, ökör, tehén és bika („voneinem iglichem haupte Rindviehe[.], als Ochsen, Kuhe und Styers”) vásárlásáról, végül szabályozta még a sertés-, és a juhvásárlást is. Továbbá engedélyezte, hogy a város mérhessen többfajta bort, így malváziait („Malviaser”) és itáliait („welsch”), valamint két nehezen azonosítható fajtát, végül ezekhez hasonló más „nehéz” borokat („unnd andere solche schwer wein schencken”).³³ A két nehezen értelmezhető fajtát biztosan nem lehet magyar borként azonosítani.

Házi Jenőnek ismertek még az ötvenes évek végén közölt adatsorai. Ezek szerint az 1560-as években a soproni boroknak 11%-át (!) Sziléziába szállították, reményre adhatnak okot, hogy kedvező forrásadottságok esetén találunk nyomot a magyar bor

31 AMBrna TR 1550-ből: f. 2v–3r, 1551-ből: f. 14r.

32 A morva bor jelenlétéről az is tanúskodik, hogy a brünni forrásban említenek szüretet is. AMBrna TR f. 14v.

33 Archiwum Państwowe we Wrocławiu (APW) Akten Stadt Breslau (ASB) Mikrofilmszám D6, T 80 241 (Nr. 28.) D6 T 80 241. folioszám nem olvasható a hatoldalas dokumentumon.

sziléziai jelenlétéről.³⁴ Áttételesen a sziléziai borexportra utalhat még a nagyszombati harmincad néhány adata is. Leginkább az észak-morvaországi zborowiak borkivitele mögött sejthetünk ilyen irányú forgalmat.

A XVI. század második feléből viszonylag gazdag anyag maradt fenn a városi tabernákulum számadáskönyveiből. Az 1548/1549-es, 1562/1563-as, 1566-os, valamint az 1573-as évből állnak rendelkezésünkre töredékes vagy teljes elszámolások.³⁵ Meglepő módon azonban nemhogy magyar bort, de bort egyáltalán nem említenek a breszlai városkönyvek. Ezzel szemben minden évben jelentős mennyiségű sört vásárolt, majd értékesített a város. A számadások rendkívül gazdag adatsorokat tartalmaznak a Sziléziában forgalmazott sör árára, fajtáira stb. vonatkozóan. Ezek részletes elemzése egy a közeli jövőben készülő tanulmány témája lesz.

Breslau tehát – Brünntől eltérően – már nem a bor- és a sörfogyasztó térségek érintkezési sávjában feküdt, hanem a régió polgári fogyasztási struktúrájában már inkább a sör túlsúlyával számolhatunk. Mindez azonban még nem magyarázza a magyar bor hiányát az eddig vizsgált forrásokban, kiváltképpen, hogy ha szórványos adatokkal is, de más forrásokból kimutatható a magyar bor sziléziai exportja. A jelenség hátterében Gecsényi Lajos feltételezése szerint az állhat, hogy a magyar borexport elsősorban a sziléziai nemesség körében számíthatott felvevőpiacra.³⁶ Ezt támaszthatja alá az a körülmény, hogy a korszakban a bor szállítása elég nehézkes volt, a korabeli borok nem bírták a hosszabb utakat, a költségek pedig arányosan nőttek a megtett távolság arányában. Így tehát a kereskedők számára fontos volt, hogy a szomszédos országoknak lehetőleg már a határ menti területein értékesíteni tudják az eladásra szánt árut. Más megközelítésből, minél nagyobb távolságot tettek meg a borral, annál drágábban tudták értékesíteni. Az árak emelkedése folytán bizonyos távolságon túl inkább már csak a nemesség, esetleg a polgárság felső rétege tudta megfizetni a minőségi, jelen esetben a magyar bort. Zárásképp néhány adalékinformációt közlök erre vonatkozóan. Az 1567-es nagyszombati vámnapló teljes anyagában Morva- és Csehországból mindössze két nemesi származású személy tűnik fel, és mindketten – egy Pan Poztaczky nevű férfi, illetve egy mezericsi nemesasszony – bort szállított.

34 HÁZI Jenő: *Az 1566. évi soproni borkereskedelem*. In: Soproni Szemle, XIII. évf. (1959) 3. sz. Soproni Szemle 1937–1964; 1998–2003. CD-ROM változat, Arcanum 2004. 153. p.

35 APW ASB KAR (K 80, 2 Mikrofilmszám T 81 830; évkör: 1548; K 80, 3 Mikrofilmszám T 81 831; évkör: 1562; K 80, 4 Mikrofilmszám T 81 832; évkör: 1569). A levéltári segédletben megadott évkörök nem pontosak.

36 Gecsényi Lajos szíves szóbeli közlése alapján.